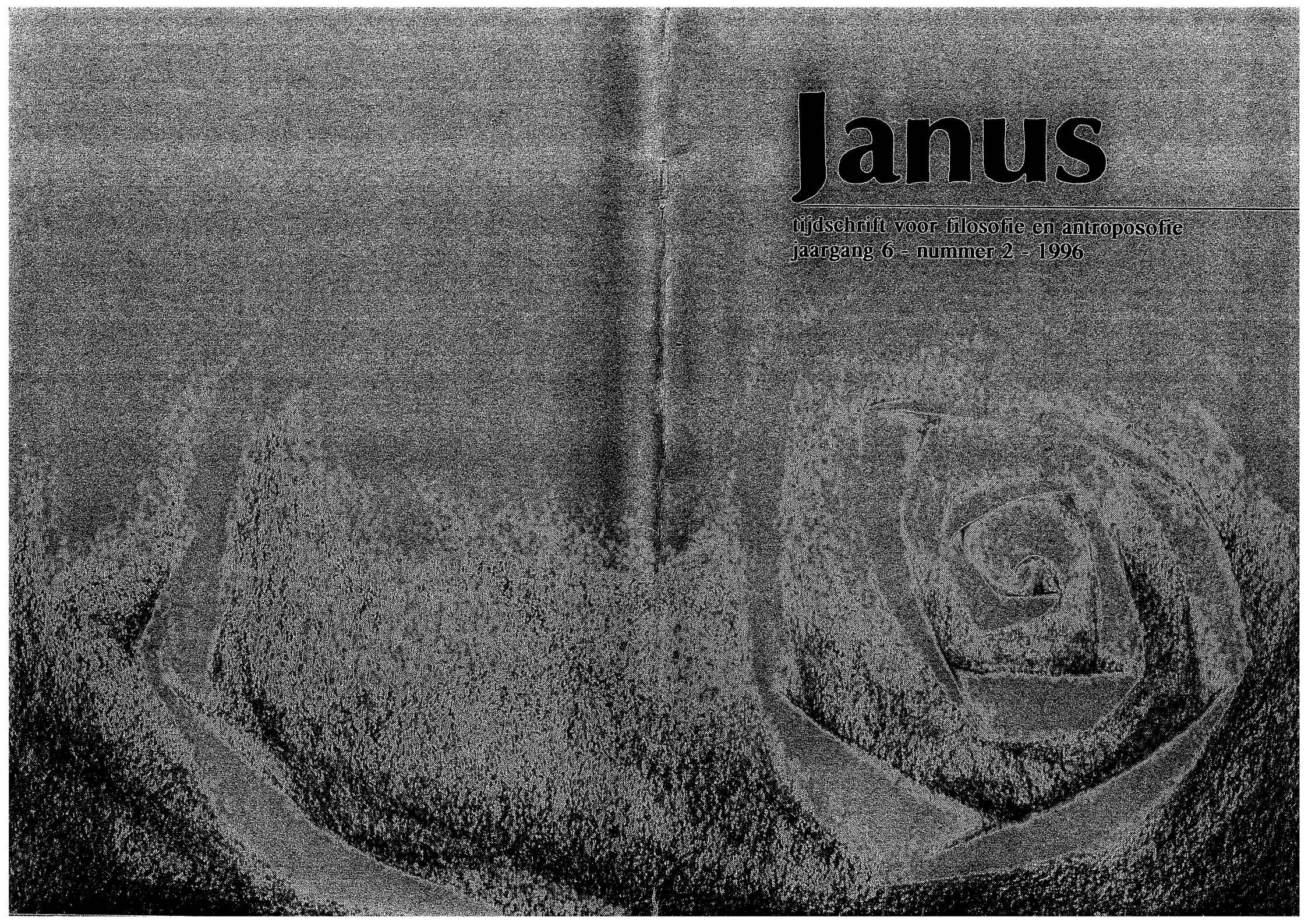
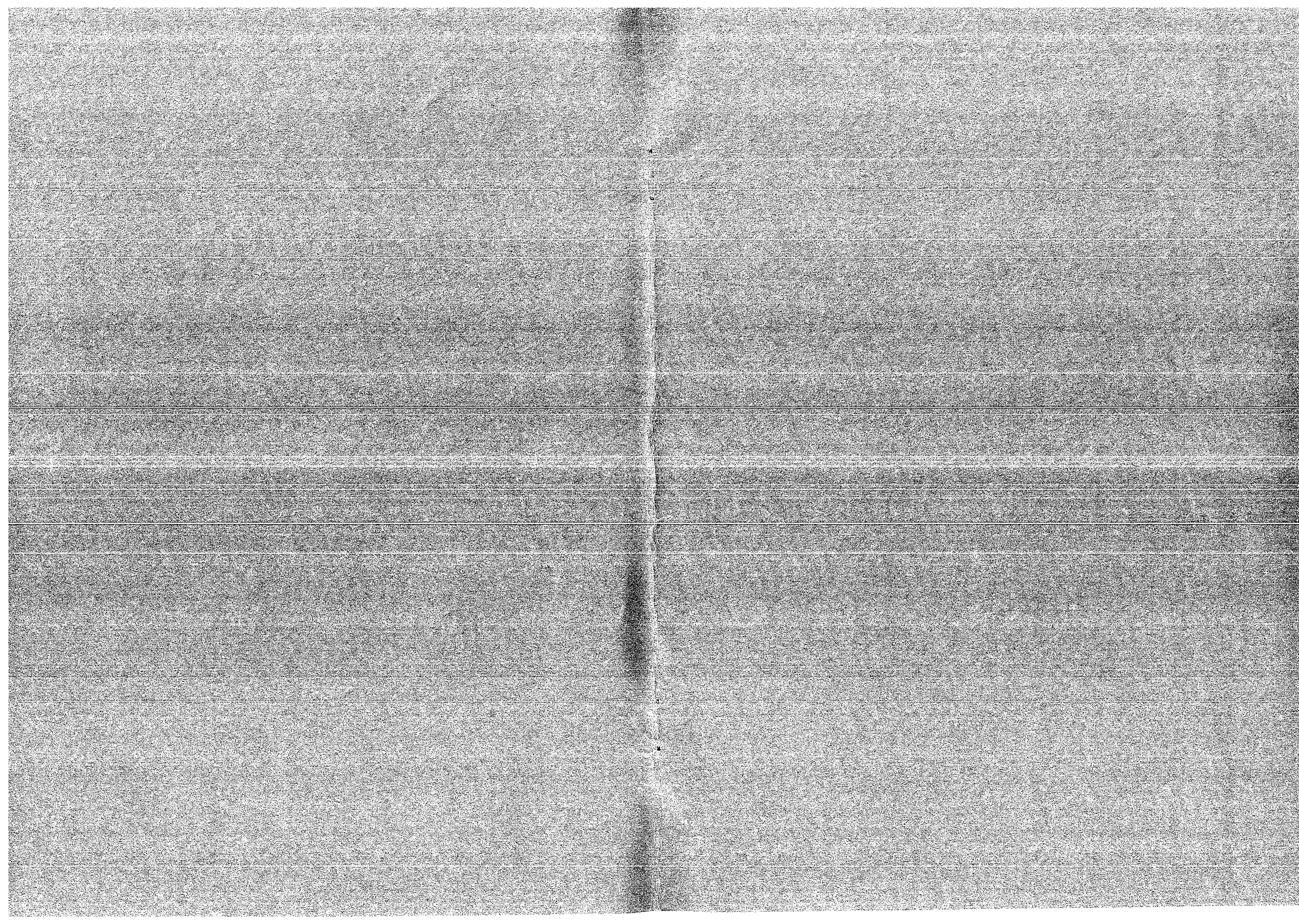

Janus

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
jaargang 6 - nummer 2 - 1996

COLOFON

JANUS

Tijdschrift voor filosofie en antroposofie
6e jaargang, nr. 2
Verschijnt 2x per jaar

REDACTIE

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit

REDACTIEADRES

J. van der Schuit
Lupinetuin 28
2317 MX Leiden
071 - 522 79 98

LOSSE NUMMERS

de prijs van een nummer van JANUS
in de losse verkoop bedraagt f 7,50;
er zijn nog (beperkt) oude nummers
verkrijgbaar

VORMGEVING

de omslag van JANUS is ontworpen
door Anita Lennaerts

CORRECTIE

Mechteld Camman

INHOUD

JANUS, 6e jaargang, nummer 2

Ten geleide door de <i>redactie</i>	2
Sensualisme, wereldbeschouwing in het teken van de leeuw door <i>Jelle van der Schuit</i>	3
Over de oorsprong der ideeën Uit: « <i>An Enquiry concerning Human Understanding</i> » van <i>David Hume</i>	21
Hoe verhoudt zich het zuivere denken tot het kennen en handelen? verslag van een seminar met <i>Renatus Ziegler</i> door <i>Jaap Schippers</i>	25
Oogmerk, een zintuigvrij begrip uit de juridische praktijk door <i>Dirk Jan de Geer</i>	35
Colofon	40

Wanneer we tijdens een warme zomermaand genieten van een vakantie en eindelijk weer eens volop in staat zijn om dingen te doen waar we echt zin in hebben terwijl we ons te goed doen aan de warme en lichte gaven van de zon, dan kunnen we ons in ons element voelen. We laten ons de weldaad van de natuur welgevallen en worden even niet beheerst door de verplichtingen van het gewone bestaan, maar kunnen tijdelijk onze zinnen verzetten: het leven beheerst niet ons, maar wij beheersen het leven. Deze periode nodigt uit om ons over te geven aan een overdaad van aangename zintuiglijke sensaties. Het enthousiasme om tot denkprestaties te komen is in die periode doorgaans een stuk geringer.

Zo'n vakantiestemming kan ons in de sfeer brengen van de wereldbeschouwing van het *sensualisme*. Onder de twaalf wereldbeschouwingen die Rudolf Steiner heeft onderkend is het sensualisme de wereldbeschouwing die in het teken staat van zintuiglijkheid en zinnelijkheid. Het waarnemen staat bij deze beschouwingwijze centraal en wel een waarnemen waarin de waarnemer ook zelf volop aanwezig is, doordrongen van persoonlijke gevoelens en strevingen. Steiner heeft deze benaderingswijze in verband gebracht met het dierenriembeeld van de *leeuw*. Als we een leeuw na een schranspartij zien nagenieten met een blik vol macht en rustige voldoening dan is dat een passend beeld van het sensualisme: de leeuw lijkt van het leven een doorlopende vakantie te maken. Jelle van der Schuit bespreekt deze wereldbeschouwing in dit mogelijk laatste nummer van JANUS. De engelse filosoof *David Hume* kan als representant van deze beschouwingwijze gezien worden. Ter illustratie is een tekst van hem opgenomen waarin hij uitlegt hoe voorstellingen voortkomen uit zintuiglijke indrukken.

Tevens is een verslag opgenomen van een seminar met *Renatus Ziegler* dat in het voorjaar van 1996 in Driebergen is gehouden. Tenslotte treft men een korte beschouwing aan van *Dirk Jan de Geer* over het begrip *oogmerk* als voorbeeld van een zintuigvrij begrip uit de juridische praktijk.

De redactie wenst zijn lezers een goed filosofisch jaar toe en hoopt dat dit nummer van JANUS weer met veel genoegen én begrip zal worden gelezen,

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit

Als ik bovenstaande probeer te formuleren in de begrippen die Steiner in de vierde voordracht hanteert, heeft de rechter tijdens de zitting zich op basis van zijn instinctief "inzicht" een oordeel gevormd en is daarvoor *niet* gekomen aan de bewustzijns grens waar de afwezigheid van overtuiging wellicht zichtbaar had kunnen worden.

toe, terwijl maatschappelijk gezien het nationaal-socialisme m.i. een geweldige impuls aan de leugen heeft gegeven. Dit alles betekent dat sommige verdachten voor het Gerecht in alle rust leugenachtig kunnen verklaren dat ze niet het oogmerk hadden iets te doen; zij doen dit vanuit het bewustzijn dat men niet "bij ze naar binnen kan kijken". Deze ontwikkeling heeft ertoe geleid dat de jurisprudentie een begrip als "oogmerk" is gaan objectiveren: als een zakkenroller zijn vak uitoefent, ligt in de daad het oogmerk in beginsel besloten, daarvoor is een beken-tenis dat hij wilde stelen niet meer nodig.

Door maatschappelijke ontwikkelingen ontstaan steeds nieuwe situaties. Het systeem behoeft dan aanpassing. Zo worden we in de zelfbedienings-winkels uitgenodigd om de spullen zelf te pakken: je hebt het oogmerk ze je toe te eigenen, maar daarmee is het nog niet wederrechtelijk. En als je dan vergeet bij de kassa te betalen? "Ik had niet het oogmerk te jatten, ik ben gewoon vergeten te betalen." Dit is het verweer dat - los van de vraag of het al of niet op waarheid berustte - werd gevoerd. Daar men het verbod te stelen ook voor de zelfbedieningswinkels wilde handhaven, moest verdere objectivering van het begrip "oogmerk" volgen; men kan ook zeggen dat het begrip meer van zijn oorspronkelijke levendige karakter moest kwijtraken, verder moest worden geformaliseerd, moest verstarren. Voor de zelfbedieningssituatie werd de oplossing als volgt: als je spullen pakt en die niet in het boodschappenwagentje doet en deze spullen vervolgens ook niet bij de kassa betaalt, dan gaan we ervan uit dat je de spullen willens en wetens hebt gestolen.

Als ik dit toepas op het geval van onze verdachte, had de Officier gelijk dat mijn uitspraak niet klopte. Gezien de feiten was het wettig bewijs geleverd dat mevrouw de chocolade gestolen had. En toch... De wetgever heeft bepaald dat de rechter door de inhoud van het wettig bewijs overtuigd moet zijn om tot een bewezenverklaring te komen (artikel 338 wetboek van strafvordering). Daar is weer zo een zintuigvrij begrip: "overtuiging". En dat biedt hier de oplossing om tot een vonnis te komen waarin aan het begrip "oogmerk" iets van zijn oorspronkelijke vitaliteit kan worden teruggegeven. Ik heb echter te direct vanuit het oorspronkelijke begrip gewerkt en daarmee de indruk gewekt de maatschappelijk noodzakelijk geachte aanpak van winkeldiefstallen niet te respecteren. Ik had eerst mee af moeten dalen naar de - door de leugen noodzakelijk geworden - meer geobjectiveerde, abstracte hantering van het begrip, om het echter vervolgens weer wat op te lichten naar de oorspronkelijke inhoud en zodoende toch tot vrijspraak te komen.

SENSUALISME

Wereldbeschouwing in het teken van de leeuw

door Jelle van der Schuit

Inleiding

Onderstaande beschouwing is gewijd aan het sensualisme, één van de twaalf wereldbeschouwingen die door Rudolf Steiner zijn onderkend. Allereerst volgt een samenvatting van de inhoud.

Begonnen wordt met de passage waarin Steiner deze fundamentele beschouwingswijze inleidt. Het sensualisme wordt vervolgens nader verkend. Het is een wereldbeschouwing waarin de *zintuiglijke waarneming* centraal staat. Deze benaderingswijze brengt een voorkeur met zich mee voor concrete, van zintuiglijkheid vervulde inhouden en een afkeer van abstracte gedachten.

In een volgend gedeelte komt de vraag aan bod wat eigenlijk een *zintuig* is. De opvatting zal worden verdedigd dat van een zintuig kan worden gesproken wanneer de mens structureel specifieke ervaringen kan opdoen waarbij deze ervaringen niet berusten op verstandelijke activiteit. Op basis van deze opvatting hoeven de zintuigen niet beperkt te blijven tot de algemeen bekende en fysiek aanwijsbare zintuigen. Rudolf Steiner heeft een zintuigleer ontwikkeld met twaalf zintuigen.

Vervolgens wordt aandacht besteed aan het *waarnemingsproces*. Dit proces kan als een fenomeen worden gekarakteriseerd waarin twee tegengestelde stromen werkzaam zijn. Via de zintuigen staat de mens in contact met de wereld. Het waarnemen is het proces waarin iets in de wereld zich als een gegeven aan de mens manifesteert. Dit proces komt niet alleen neer op een naar binnenstromen van wereldinhouden, maar berust tegelijkertijd op een daaraan voorafgaande beweging die van binnen naar buiten verloopt, een beweging waarin wij met belangstelling de wereld tegemoet treden. Onze interesse voor de werkelijkheid kent zinnelijke en meer geestelijke vormen. Bij de sensualist zijn echter de zinnelijke interesses het sterkst vertegenwoordigd: hij is er vooral op gericht om zich te laten gelden als subjectief wezen vanuit de behoeften die zijn gegeven natuur hem ingeven.

Binnen het jaarverloop staat de periode van de leeuw voor het hoogtepunt van de *zomer*: een passend tijdvak om volop te kunnen genieten van de zintuiglijke werkelijkheid zoals de sensualist dat zo sterk wenst.

Ook het beeld van de *leeuw* kan in samenhang gebracht worden met de wereldbeschouwing van het sensualisme. Deze koning van de dieren laat zien hoe een wezen vanuit innerlijk drijfveren zijn omgeving in zich opneemt, beheerst en er zich vol hartstocht in uitleeft.

In een volgend gedeelte wordt de positie van het sensualisme in de kring der wereldbeschouwingen nader bekeken, waarbij de aandacht zich vooral richt op de verhouding met de naburige wereldbeschouwingen en de tegenoverliggende wereldbeschouwingen.

De zielebeschouwingsstemming van het *empirisme* (in samenhang met de planeetsfeer van de *Zon*) blijkt het meest overeen te komen met de inhoud van het sensualisme.

Van de tien categorieën van Aristoteles kan de categorie van de *tijd* in verband worden gebracht met het sensualisme.

Vervolgens worden vanuit de geschiedenis van de filosofie enkele voorbeelden van het sensualisme gegeven.

We besluiten met een bespreking van de strofe die Steiner in zijn spreuk over de twaalf stemmingen heeft gewijd aan het dierenriembeeld van de leeuw.

Rudolf Steiner over het sensualisme

Na de introductie van de wereldbeschouwing van het fenomenalisme gaat Steiner in op de inhoud van het (aangrenzende) sensualisme¹: "Men kan echter verder gaan en zeggen: wij hebben weliswaar de wereld van fenomenen om ons heen. Maar alles wat in deze fenomenen zo aanwezig lijkt te zijn, hebben we er zelf aan toegevoegd, hebben we er zelf bij gedacht, hebben we eenvoudig al denkend aan de fenomenen toegevoegd. Alleen dat is gerechtvaardigd, wat onze zintuigen zeggen. U merkt wel: iemand die zo spreekt is geen aanhanger van het fenomenalisme. Datgene waarvan hij meent dat het slechts uit het verstand en de rede voortkomt, pelt hij los van de fenomenen en hij laat slechts dat gelden - als op enigerlei wijze aangekondigd door de realiteit - wat de zintuigen voor indrukken geven. Deze wereldbeschouwing kan men *sensualisme* noemen."

¹ In de tweede voordracht van de in 1914 gehouden cyclus *«Der menschliche und der kosmische Gedanke»*, (GA 151).

Ik hoor dat laatste maar vaag want bij het slot van het pleidooi krijg ik alles heel helder voor ogen; ik voel ook warmte.

Ik sluit het onderzoek en zeg dat ik het eens ben met de raadvrouw dat het oogmerk niet is aangetoond, maar dat het gevolg daarvan moet zijn dat verdachte wordt vrijgesproken van de diefstal.

Verdachte gaat stralen en verlaat met een eveneens zichtbaar tevreden begeleidster de zaal.

Wanneer iedereen weg is, zegt de officier krachtig dat deze beslissing van geen kant klopt. Ik ben verbaasd maar het stoort me niet.

3. Thuis is de reactie op mijn verhaal dat de maatschappelijke werkelijkheid zo is dat je in een zelfbedieningswinkel alleen iets in je zak - in plaats van in het karretje - stopt als je het wilt stelen; misschien moet ik eens wat meer boodschappen doen.

Enige tijd later kom ik de Officier tegen in de wandelgangen van het gerechtsgebouw; hij vertelt me dat hij de casus heeft voorgelegd aan een collega en dat deze zelfs boos werd over mijn vrijspraak; via de voorwaardelijke opzet is de zaak toch rond! Ik zeg dat men het er thuis ook niet mee eens was... Ja, antwoordt de officier, je eigen familie... Nee, zeg ik, ze waren het thuis met jou eens... Oh, zegt de Officier en kijkt me verbaasd aan.

Terugblik

Oogmerk is een begrip waarvoor ik sympathie voel omdat ik het een zo sprekend begrip vind; ik voel dan ook nauwelijks behoefte het te omschrijven. Voor anderen ligt dat echter wellicht anders; daarom mijn omschrijving als "een doel voor ogen hebben" of concreter "als een boogschutter die zijn pijl op het beoogde doel richt".

Vanuit deze invulling van het begrip naar de strafzaak kijkend, moet bewezen worden dat mevrouw met wakker bewustzijn zich de reep wederrechtelijk heeft willen toeëigenen, dat ze bewust en doelgericht heeft willen stelen. Het is van belang vast te stellen dat de wetgever o.a. zintuigvrije begrippen hanteert om een misdrijf te omschrijven. Dat heeft namelijk tot gevolg dat vastgesteld moet worden of sprake is van een situatie die niet met de zintuigen kan worden waargenomen (in dit geval een wilsrichting).

Hoe werkt dat in de praktijk? Naarmate de leugen een belangrijker rol gaat spelen in de samenleving wordt het moeilijker. De mogelijkheid om onwaarheid te spreken neemt voor de individuele mens geleidelijk aan

vergeten is de reep te betalen. De politie biedt haar een boete aan van f 150,-. Deze is niet betaald en daarom is ze nu gedagvaard. Ze heeft een schoon strafblad.

Ik denk aan de bestanddelen die nodig zijn voor diefstal, met name dat het goed wordt weggenomen met het oogmerk om het zich wederrechtelijk toe te eigenen (artikel 310 van het wetboek van strafrecht); is hier sprake van oogmerk? Ik heb twijfel, op de zitting moeten we maar eens verder kijken.

2. Op de zitting verschijnt mevrouw met een advocaat en een begeleidster. Ze vertelt zonder terughouding haar verhaal: hoe ze zwanger was geworden van haar vriend en toen bij zijn moeder was ingetrokken, waar de baby is geboren. Hoe slecht de relatie met haar schoonmoeder was, vooral over geld waren er voortdurend problemen. Hoe ze die dag boodschappen was gaan doen voor haar schoonmoeder en zelf een reep wilde kopen, hoe ze geld en spullen uit elkaar wilde houden om nieuwe narigheden met schoonmoeder te voorkomen, hoe ze voor sluitingstijd ook nog foto's voor haar schoonmoeder moest halen en hoe ze door dat alles zo nerveus was dat ze helemaal vergeten was de reep te betalen.

Op mijn vraag waarom ze de transactie van f 150,- niet betaald heeft, antwoordt ze dat daarmee iets misgelopen is. Als ik vraag of ze hem wel had willen betalen is het antwoord zodanig dat ik daaruit af moet leiden dat ze het enerzijds wel had gewild, maar anderzijds toch ook niet.

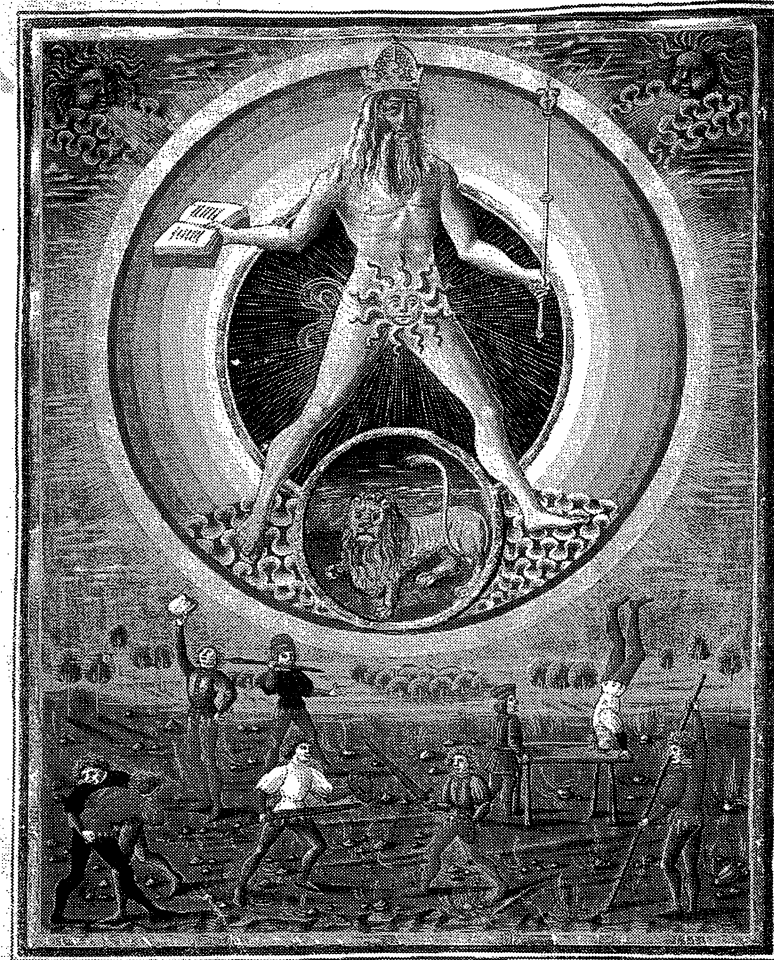
Ik merk dat ik positief sta tegenover deze laatste toevoeging.

De officier van justitie acht de diefstal bewezen en hij vraagt een boete van f 150,-.

De raadvrouw vertelt dat het voor haar cliënte bijna onmogelijk is een eigen positie in te nemen ten opzichte van haar omgeving. Zij heeft contact met cliënte gekregen toen schoonmoeder het gezag over het kind wilde overnemen, omdat de moeder dat zelf niet aan zou kunnen; eigenlijk had cliënte al ingestemd en pas toen de raadvrouw haar uitdrukkelijk vroeg of ze het kind echt wilde afstaan, was het tegendeel gebleken. Nu verblijft zij met haar kind in een opvanghuis en neemt haar zelfstandigheid zienderogen toe. Deze angst voor spanningen was ook de reden dat ze eigenlijk liever de f 150,- had betaald, dan had ze niet op de zitting hoeven komen; maar ze heeft de reep niet opzettelijk gestolen, ze heeft gewoon vergeten te betalen! Het oogmerk op de wederrechtelijke toeigening was niet aanwezig en daarom lijkt schuldigverklaring zonder oplegging van straf de juiste beslissing.

De officier bromt dat hij accoord gaat met het voorstel van de advocaat.

♦ SOL ♦

Il sole ad honore l'huomo et gloria spiona
Et regni leggitima si dilecta
Di sapienza porta la corona
Et di religion produce secta

De koninklijke zon regeert over de leeuw
Afbeelding uit het 15^e eeuwse geschrift: «De sphaera»

Eerste verkenning

De benaming sensualisme is afgeleid van het Latijnse *sensus* dat gebruikt wordt om diverse aspecten van het *waarnemen* aan te duiden. Het kan staan voor het waarnemen als proces, de waarneming; voor het waarnemen als vermogen; voor zin(tuig) als middel waarmee wordt waargenomen; voor gevoel, gewaarwording als waarnemingsinhoud. Maar het kan ook slaan op de zin, betekenis of bedoeling van iets; op een gedachteninhoud, een mening. De laatstgenoemde varianten wijzen erop dat ook dat wat als inhoud in begripsmatige zin kan worden ervaren deel uitmaakt van het scala aan waarnemingsmogelijkheden.

In de context van de wereldbeschouwing van het sensualisme is in de eerste plaats het gebied van de *zintuiglijke waarneming* bedoeld. De sensualist richt zich op datgene wat de wereld hem via de zintuigen toont, zonder dat zich daarin het verstand actief heeft gemengd. Volgens de sensualist voegt het verstand iets toe aan het oorspronkelijk zintuiglijk gegeven, iets dat er van nature geen deel van uitmaakt. Hij is er echter juist op uit om de wereld in zijn onmiddellijk gegeven, oorspronkelijke vorm te beleven. Het denken dient daarom te zwijgen en de wereld moet zoveel mogelijk worden beleefd in oorspronkelijke zintuiglijke, zinnelijke vorm. Dat betekent dat de sensualist in het algemeen gereserveerd staat ten opzichte van abstracte begrippen en een grote voorkeur aan de dag legt voor *concrete voorstellingen* met hun rijkdom aan zintuiglijk gehalte.

Wat is een zintuig?

Via de waarneming is de mens *ontvankelijk* voor de wereld om hem heen. We ontvangen de ons omringende wereld op verschillende wijzen en worden daarbij geholpen door gespecialiseerde lichaamsorganen: onze zintuigen. We zien met onze ogen, we luisteren met onze oren, we ruiken met onze neus etc. Elk zintuig is er speciaal voor ingericht om ons in verbinding te brengen met een bepaalde sfeer van kwaliteiten van de werkelijkheid. Met onze ogen kunnen we zien, maar niet ruiken; met onze neus kunnen we ruiken, maar niet zien. Elk zintuig verleent op unieke, onverwisselbare wijze toegang tot een specifiek domein van eigenschappen als onderdeel van de wereld. Met onze ogen nemen we de kwaliteit van kleuren waar, met onze oren de kwaliteit van klanken, met onze neus de kwaliteit van geuren etc. De zintuigen worden ook wel de *poorten van de ziel* genoemd: ze verschaffen de mens op diverse wijzen een opening naar de wereld. Door die openingen kunnen we in contact

OOGMERK

Een zintuigvrij begrip uit de juridische praktijk
door Dirk Jan de Geer

Inleiding

In de Hogeschool-cursus "*Grenzen der Naturerkenntnis*" (GA 322, 1920), stelt Rudolf Steiner zich ten doel nieuwe impulsen voor het sociale leven te ontwikkelen. Hij laat zien hoe we daarbij aan twee grenzen komen, de grens van de materie waar we met ons denken halt moeten houden enerzijds en de bewustzijns grens anderzijds. In de vierde voordracht werkt Steiner de grens van het bewustzijn verder uit; hij noemt het "de weg naar binnen". Instrument voor deze weg is het in het boek "*Die Philosophie der Freiheit*" (GA 4, 1884) ontwikkelde zintuigvrije denken. Steiner laat in de voordracht zien hoe men aan deze grens vanuit een zintuigvrij begrip tot beeldend denken kan komen.

In de groep waarin wij deze cursus bestudeerden, hanteerden wij de werkwijze om verbindingen te zoeken van de theorie met de praktijk van de eigen ervaring. Bij de vraag naar een zintuigvrij begrip, kwam het begrip *oogmerk* bij me op. Ik heb een strafzaak gehad waarin dit begrip een belangrijke rol speelde. Zou daar naar gekeken kunnen worden vanuit de in de vierde voordracht ontwikkelde toegang?

Hieronder volgt nu eerst de betreffende strafzaak, zo feitelijk mogelijk beschreven. Daarna zal ik proberen een verbinding te leggen met het grensonderzoek.

Casus: een reep chocolade

1. Bij de voorbereiding van de zitting blijkt uit het dossier dat verdachte een reep chocolade uit een zelfbedieningswinkel heeft meegenomen zonder deze te betalen. Een medewerker van de winkel heeft gezien dat zij de reep in haar zak deed. Voorbij de kassa wordt zij staande gehouden; naar de reep gevraagd, haalt zij deze uit haar zak en betuigt haar spijt dat zij vergeten is hem te betalen. De politie wordt gewaarschuwd. Bij het verhoor vertelt ze een wat warrig overkomend verhaal hoe ze voor twee personen boodschappen moest doen en om de zaak uit elkaar te houden het ene deel in de boodschappenwagen heeft gedaan en het andere deel (de reep?) in haar zak. Bovendien had ze haast omdat ze voor sluitingstijd nog foto's moest ophalen. Zo is het gekomen dat ze

Wanneer het zuivere denken zelf actueel aanwezig is, is het onafhankelijk zowel gezien van de kant van de inhoud als van de activiteit. Beslissend is de reële denkervaring. Wanneer deze niet optreedt, zoals bijvoorbeeld bij een hersenbeschadiging, is de vraag naar onafhankelijkheid niet aan de orde.

komen met de werkelijkheid; door die openingen kan de wereld bij ons binnenkomen in haar verschillende facetten.

Traditioneel wordt aan de mens een vijftal zintuigen toegeschreven, namelijk: de gezichtszin, de gehoorzin, de smaakzin, de geurzin en de tastzin. In de huidige wetenschap is men geneigd om nog méér zintuigen te onderscheiden. Zo onderscheidt men ook wel een evenwichtszin en een warmtezin. Het aantal zintuigen dat de mens bezit vormt nog altijd een wetenschappelijk twistpunt. Ook Rudolf Steiner heeft onderzoek gedaan naar de verschillende zintuigen van de mens. In zijn latere werk onderscheidt hij *twaalf* verschillende zintuigen¹.

Een zintuig dat door Steiner wordt genoemd, maar dat niet behoort tot de gangbare zintuigen is bijvoorbeeld de *levenszin*. Volgens Steiner gaat het hier om een zintuig waarmee we in staat zijn ontvankelijk te zijn voor het wel en wee van onze lichamelijkeheid als geheel. Met de levenszin houden we voeling met onze lichamelijke constitutie. Dat merken we vooral wanneer er ernstige verstoringen optreden in de sfeer van onze lichamelijkeheid, bijvoorbeeld op het moment dat we zeeziek worden. Eén van de redenen dat de huidige wetenschap dit zintuig niet onderkent is dat dit zintuig zich niet manifesteert als een apart, aanwijsbaar fysiek orgaan. Criterium om de levenszin toch als zintuig te onderscheiden is dat we *zonder tussenkomst van het oordeelsvermogen* in staat zijn om de specifieke kwaliteit van onze lichamelijkeheid te ervaren en dat deze ervaringsmogelijkheid *structureel in ons aanwezig* is.

We kunnen van een zintuig spreken als we duurzaam in de gelegenheid zijn om een bepaald soort ervaringen op te doen met de wereld om ons heen. Het structureel aanwezig zijn van zo'n waarnemingsvermogen kan samenhangen met een fysiek orgaan, maar dit is geen noodzakelijke voorwaarde. Een dergelijke verruiming van het begrip zintuig maakt het ook mogelijk om zintuigen te onderscheiden die zich op meer geestelijk gebied manifesteren. Een voorbeeld van een door Steiner genoemd, meer geestelijk georiënteerd zintuig is de *gedachtenzin*. Volgens Steiner stelt dit zintuig ons in staat om rechtstreeks waar te nemen wat voor een gedachte een ander heeft. Steiner benadrukt dat we het ervaren van zo'n gedachteninhoud beslist niet moeten opvatten als een conclusie achteraf.

¹ Deze zintuigleer wordt in een eerste vorm behandeld in de voordrachten van "Anthroposophie" uit de cyclus «*Anthroposophie, Psychosophie, Pneumatosophie*», (GA 115). Later onderscheidt Steiner twaalf zintuigen, onder meer in de cyclus «*Weltwesen und Ichheit*», (GA 169).

als analytisch resultaat van ons verstand, maar dat de gedachte zich voordoet als een direct ervaarbaar gegeven.

Het sensualisme richt zich dus op het waarnemen en houdt zich verre van het denken in zijn zuivere, abstracte vorm. Kenmerkend voor het denken is dat het ons in staat stelt om tot een objectieve verhouding te komen met de werkelijkheid, we komen er toe om de dingen te zien in hun eigenlijke samenhang. De sensualist heeft echter niet de behoefte om het waargenomene te doordringen met begrippen. In een wereldbeschouwing dat in het teken van het waarnemen staat, nemen *denkactiviteiten* een bescheiden plaats in.

Waarnemen als dubbelstromig proces tussen mens en wereld

We willen wat dieper ingaan op de aard van het waarnemingsproces. Via een zintuig maakt de wereld op ons een *indruk*. De werkelijkheid doet zich op de een of andere manier in ons gelden en wij geven daartoe de gelegenheid, we staan er open voor. De mens is in het waarnemingsproces een ontvangende instantie. Betekent deze ontvankelijkheid dat de mens in het waarnemen uitsluitend een passieve rol heeft? Of is het zo dat de ontvankelijkheid zelf pas mogelijk is door een actieve (maar niet noodzakelijk bewuste) betrokkenheid van de kant van de waarnemer?

Er valt veel voor te zeggen om de openheid voor de werkelijkheid in verband te brengen met een voorafgaande *interesse* voor de wereld. Deze openheid is dan geen neutrale aangelegenheid, maar berust op een actieve belangstelling. We zijn bij voorbaat geïnteresseerd in datgene wat de wereld te bieden heeft. Deze interesses komen voor een belangrijk deel voort uit hetgeen *onbewust* verankerd is in ons drift- en begeerteleven. Afhankelijk van deze primaire gerichtheid, van datgene waar we "onze zinnen op hebben gezet" en hetgeen we daadwerkelijk ontmoeten in de waarneming wordt ons gemoed getroffen door positieve of negatieve gevoelens. We reageren op de ontmoeting met de werkelijkheid met belevingen, met gevoelens van lust en onlust, van welbehagen en onbehagen. Deze gevoelens dringen tot op zekere hoogte door tot ons bewustzijn, maar het is vaak moeilijk om precies te achterhalen wat voor strevingen en wilsimpulsen aan die gevoelens ten grondslag liggen.

Zo is er bij de waarneming niet alleen sprake van een stroom van waarnemingsinhouden die vanuit de wereld ons innerlijk vervult, maar ook van een stroom van innerlijke impulsen (begeertes, interesses) die naar onze zintuigen loopt, naar de plaatsen waar mens en wereld elkaar ontmoeten. Op basis van het samenspel van deze twee stromen komt de zintuiglijke indruk, de gewaarwording tot stand. Dit samenspel heeft

ding goed. De wereld van de wetmatigheden staat buiten goed en kwaad. In het zuivere denken kan de mens zich geen doelen stellen die tot het boze of goede behoren. Hij kan zich wel voorstellingen van het boze of goede maken, maar is dan onvrij.

We kunnen drie stappen onderscheiden:

1. De harmonische wereld van de wetmatigheden, waaruit men de individuele doelen haalt. De doelen van verschillende mensen kunnen zo harmoniëren.
2. De individuele denkkraft die deze doelen in stand houdt.
3. Het samenbrengen van de individuele doelen met de krachten van de wereld door middel van de morele fantasie en de morele techniek. De mogelijkheid tot vrijheid is ons geschonken, de realisering hangt van ons af.

Tenslotte is er de principiële vraag of het denken afhankelijk is van een fysiologisch proces in de hersenen of niet; is het bewustzijn lichaamsgebonden?

Bewustzijn is een zeer onduidelijk begrip, er zijn verschillende bewustzijnsvormen, één bepaalde vorm is daarbij onafhankelijk van het lichaam. Hier behandelen we alleen het bewustzijn met betrekking tot het zuivere denken. Welke aspecten van het zuivere denken kan men principieel als onafhankelijk van de lichamelijke organisatie zien? Het criterium is dat het actuele denken zelf bewust aanwezig moet zijn. Werkelijke ken-problemen treden alleen dan op als het denken actueel aanwezig is. Alleen de persoon zelf kan het actuele denken onderzoeken, een ander kan dat niet bij ons doen. Bij een ander kan men alleen de uitdrukkingsvormen van het denken onderzoeken, van zijn denken zelf komt men niets te weten.

Het is niet nodig het functioneren van de hersenen te onderzoeken. We onderscheiden de *denkinhoud* en de *denkactiviteit*. In de denkervaring (bijvoorbeeld: " $2 \times 2 = 4$ ") kan ik niets vinden wat van buiten het denken afkomstig is. Wat de denkinhoud aangaat is er niets wat met fysiek-neurologische processen te maken heeft. Wat de denkactiviteit betreft is het zo dat alles wat zich vóór het zuivere denken afspeelt, door dit denken wordt weggeveegd, opzij gedrukt. Als sommigen menen dat de denkactiviteit door bijvoorbeeld het gebruik van koffie wordt bevorderd, vindt dit zijn oorzaak in het vergemakkelijken van het terugdringen van de lichamelijke organisatie. Door de werking van koffie wordt de massa van invallen die vóór het denken aanwezig is, afgedempt. Het in verschijning treden van het zuivere denken wordt bevorderd, maar niet het zuivere denken zelf.

achteraf; het is niet mogelijk onbewust vrij te handelen. Men kan niet direct vaststellen of een ander al of niet vrij heeft gehandeld.

Onder welke componenten van het vrijheidsbegrip rangschikken we het karma? Het karma behoort tot de tot nu toe geworden wereld. Het bepalen van het doel kan op geen enkele wijze uit iets wat daaraan voorafgaat worden afgeleid, omdat het denken een absoluut autonoom proces is. Het stellen van doelen valt niet onder het karma, of karma wordt gekend of niet.

Aan het stellen van het doel gaat een levenssituatie vooraf. Nu willen we het doel verwerkelijken door met behulp van de morele fantasie eerst een concrete voorstelling te maken en die met behulp van morele techniek in de levenssituatie in te voegen. Moreel is een term die in dit verband bij Steiner de betekenis heeft van "betrokken op een handeling", als tegenstelling tegenover "betrokken op het kennen". We moeten de term dus niet opvatten in de traditioneel zin van ethiek en moraliteit.

Wat maakt een kennis-intuïtie, een begripsintuïtie tot een morele intuïtie? Het te voorschijn brengen van een begrip verheft dit nog niet tot een doel. Hoe komt het dat het denken vanaf het begin af al doelgericht is? Het gaat om een denkinhoud die betrokken is op een situatie. De betrokkenheid ontstaat door de overgave, de toewijding. Deze toewijding aan de situatie moet vanaf het begin het gehele proces begeleiden. Dit denken is vanaf het begin erop gericht zich in liefde tot de wereld te wenden. Iets van deze liefde, deze overgave, is in het zuivere denken aanwezig. Het is een liefde in geestelijke zin die ook in het handelen, het verwerkelijken aanwezig is. De basis-impuls van de overgave is normaal gesproken altijd aanwezig, zij ontspringt in de eigen wezenskern van de mens. De opgave voor de mens is zich door het zuivere denken ruimte te verschaffen aan zijn individuele impuls. Het denken geeft richting aan de basis-impuls.

De vraag hoe ieder zich zijn specifieke doelen voor de inhoud van zijn handelen stelt, is in het algemeen niet te beantwoorden. Ieder wordt op zichzelf teruggeworpen voor de wijze waarop hij of zij zijn of haar bestaan betekenis geeft. De liefde is een fundamenteel principe dat bij de mens hoort, het vermogen om zich te kunnen overgeven aan iets. Dit elementaire principe is eenvoudig, de verschijningsvormen ervan zijn veelvuldig. De overgave heeft bij een vrije handeling geen betrekking op de morele intuïtie, maar op de zelfverwerkelijking in de wereld. Bepalend voor de vrijheid is of de handeling uitsluitend door mij wordt bepaald. Achteraf is dat niet vast te stellen.

Wel kan men achteraf vaststellen of ze als goed of slecht kan worden aangeduid. De vrijheid van de handeling is geen garantie voor de aandui-

tegelijktijd zijn weerslag op ons gemoedsleven. Het proces van waarneming waarin we daadwerkelijk en op het moment zelf getroffen zijn door de wijze waarop de buitenwereld zich doet gelden, moeten we hierbij onderscheiden van datgene wat als gewaarwording en voorstelling in ons innerlijk blijft voortbestaan nadat het waarnemingsproces achter de rug is.

Zo valt het te verdedigen dat het waarnemingsproces in belangrijke mate berust op een geheel van veelal onbewuste activiteiten die voortkomen uit ons *wilsleven* en die zich uitdrukken in ons *gemoedsleven*. De sensualist is bovenal gefascineerd door datgene wat hij kan beleven in de sfeer van zijn zintuigen. Hij kan volop genieten van datgene wat hem ten deel valt. Maar ook kan hij in alle hevigheid de pijn voelen van datgene wat hem nog jammerlijk ontbreekt. De horizon van de sensualist wordt voor een belangrijk deel gekleurd door zijn subjectieve belevingen, door de wijze waarop hij zich kwalitatief verhoudt tot de wereld, en door zijn streven naar bevrediging van zijn zinnelijke behoeften.

De sensualist staat in een goed contact met de buitenwereld, dankzij een intens beleven van zintuiglijke indrukken. Deze beleving is daarbij sterk verbonden met de eigen interessesfeer. Dat wat innerlijk in hem leeft kan en wil hij uitleven in de wereld. De wereld wordt met enthousiasme tegemoet getreden om intens van de dingen te kunnen genieten.

De plaats van het sensualisme in het jaarverloop

Het dierenriembeeld van de leeuw is in de westerse traditie van de astrologie verbonden met de periode van 21 juli tot 21 augustus en markeert daarmee het hoogtepunt van de zomer. Weliswaar heeft de zon op 21 juni al haar hoogste punt bereikt, maar haar aanwezigheid blijft nog zeer dominant: onuitputtelijk voorziet zij de wereld van haar stralende licht en zinderende warmte. De zintuigen worden in deze periode volop aangesproken. De aarde is bedekt met een weelde aan geurige, kleurige bloemen. Het is een tijd waarin velen tijdens hun vakantie kunnen genieten van de heerlijkheden der natuur. De behoefte om tot innerlijke activiteit te komen is in deze tijd doorgaans gering: veelal overheerst een stemming van welbehagen en zinnelijk genot. Deze stemming sluit goed aan bij de aard van het sensualisme, waarin het genietend opnemen van de wereld centraal staat.

Het beeld van de leeuw

In welke zin past het sensualisme bij het beeld van de leeuw? De leeuw is een dier met een machtige uitstraling. Hij wordt wel een koning onder de dieren genoemd vanwege zijn imposante verschijningsvorm. Vooral de aanblik van een mannetjesleeuw met zijn stralende kop met manen is zeer indrukwekkend. Op sommige astrologische afbeeldingen van de leeuw wordt dit stralend karakter zelfs als een zonnekrans weergegeven. Zoals de zon in de tijd van de zomer de wereld overheerst met haar stralende aanwezigheid, zo neemt de leeuw binnen het dierenrijk een dominante plaats in. De leeuw is een geduchte en bedreven jager. Hij kent zelf geen natuurlijke vijanden. De blik van een leeuw is veelzeggend. Enerzijds spreekt er een enorme rust en waardigheid uit, een stemming van innerlijk behagen en innerlijke voldoening. Anderzijds is deze blik ook dwingend van karakter: het is een blik die ook intens op zijn omgeving gericht kan zijn en blik kan geven van een veroveringsdrang, van een drang om zich iets in de wereld toe te willen eigenen. Op het moment dat een leeuw jacht maakt op een prooi raakt hij doortrokken van een geweldige begeerte. Vol overgave stort hij zich op zijn prooi. Als het hem gelukt is om zijn prooi te bemachtigen dan klinkt een diep en krachtig gegrom uit zijn keel: de uitdrukking van grote voldoening. Je krijgt de indruk dat een leeuw op zeer sterke wijze verbonden is met gevoelens van lust en onlust en dat hij de gloed van de begeerte als een geweldige spanning ervaart die zich pas kan ontladen op het moment dat hij zijn prooi overmeesterd heeft. De leeuw leeft zich op eclatante wijze uit in de gevoelssfeer van zijn emoties. In het gebied van zijn innerlijke sensaties verenigen zich de stroom der waarnemingen en de stroom van zijn begeertes. De leeuw is er een meester in om vanuit zijn begeerten de wereld der waarnemingen tot de zijne te maken en te overheersen.

Ook de sensualist leeft zeer sterk in zijn gemoedssfeer. Hij ervaart de wereld als waarnemingen die hem aangenaam of onaangenaam zijn, al naar gelang zijn subjectiviteit, al naar gelang de strevingen die in hem leven. Dit leven in de gevoelssfeer gaat hem boven alles en hij is erop uit om vanuit zijn gevoelens de wereld te benaderen en zich toe te eigenen. Zo kan hij zijn eigen wereld scheppen die het meest aansluit bij zijn persoonlijke gesteldheid.

verschijningen. In de laatste zijn waarnemingen vereist, daar moet men het denken aan toevoegen, in de vorm van kennis-begrippen. Bij het zuivere denken treedt het begrip en het ervaren gelijktijdig op. Het is geen principieel probleem gelijktijdig het begrip te denken en de denkactiviteit te ervaren in actuele zin, dus niet door reflectie achteraf. Het denken dat zich van zijn activiteit bewust is, is de weg gegaan van het naïeve denken naar het kritische zuivere denken.

Het begrip vrijheid

Centraal voor de vrijheid binnen het denken staat de eigen werkzaamheid, alleen ikzelf ben actief in mijn denken, ik ben bevrijd van invloeden van buitenaf. Wat de inhoud aangaat, rijst de vraag of de noodzakelijkheid hiervan vrijheidsbeperkend is. De inhoud wordt gekenmerkt door twee aspecten die secundair zijn wat de vrijheid betreft: het passieve optreden en de innerlijke noodzakelijkheid. De inhoud is bindend, of ik haar tot mijn doel stel, hangt van mijzelf af, als ik dat doe, bind ik mij.

Het gaat hier ook om de harmonie in de gemeenschap van de mensen. Wanneer begrippen door ons zelf zouden worden geproduceerd, uit het niets geschapen, is niet in te zien hoe de doelen die mensen zich stellen tot harmonie zouden kunnen voeren. Wanneer er geen wetmatigheden bestaan is er geen houvast, is zelf-bepaling niet mogelijk. Wetmatigheden worden niet gemaakt, noch door ons, noch door een goddelijk principe.

Onder welk aspect van de vrijheid valt de keuze-vrijheid? De bevrijding is bepalend, de eigenlijke bevrijding bestaat er niet in dat ik kan kiezen, maar dat ik zelf actief denkend mijn doelen concipieer, de zelf-bepaling. De doelen als zodanig beperken iemand niet. Door zich in het zuivere denken een doel te stellen, waarbij tegelijkertijd de vertroebelingen uit de lichamelijke organisatie terzijde worden geschoven, ontstaat de vrijheid.

Het stellen van het doel en het realiseren ervan zijn afzonderlijke fasen. Centraal staat het zelf bepalen van het doel en niet het realiseren ervan. Wanneer ik mijn doel niet vrij bepaal, speelt het geen rol meer of ik het kan realiseren of niet. Het criterium of de handeling vrij is, is of ze binnen het kader van het doel plaatsvindt, het actuele doel dat helder voor ogen staat. Of de handeling meer of minder volkomen wordt uitgevoerd is niet bepalend, maar uitsluitend of het doel overeind wordt gehouden. Dit kan men alleen voor zichzelf actueel vaststellen, niet

wetmatigheid? Hier kunnen we aansluiten aan de concrete ervaring van het te voorschijn brengen van de cirkelwetmatigheid en zo de algemene wetmatigheid vinden.

Wanneer we ons richten op het actuele denken, nemen we actueel waar dat de inhoud *onveranderlijk* zijn. Als we vaststellen dat wetmatigheden onveranderlijk zijn, zijn ze ook eeuwig, waarbij we wel onderscheid moeten maken tussen wetmatigheden en verschijningen van wetmatigheden. De laatste kunnen veranderlijk zijn. Beslissend is de directe ervaring dat alles wat eeuwigheidskarakter heeft de eigenschappen van een wetmatigheid heeft; alles wat geen eeuwigheidskarakter heeft, is geen wetmatigheid. Voorts is er het subjectieve beleven dat ik het begrip of de wetmatigheid niet kan veranderen; het is ook *onveranderbaar*. Een andere ervaring aan het begrip is die van de *helderheid*, het is noodzakelijk, volledig, laat geen enkele twijfel opkomen.

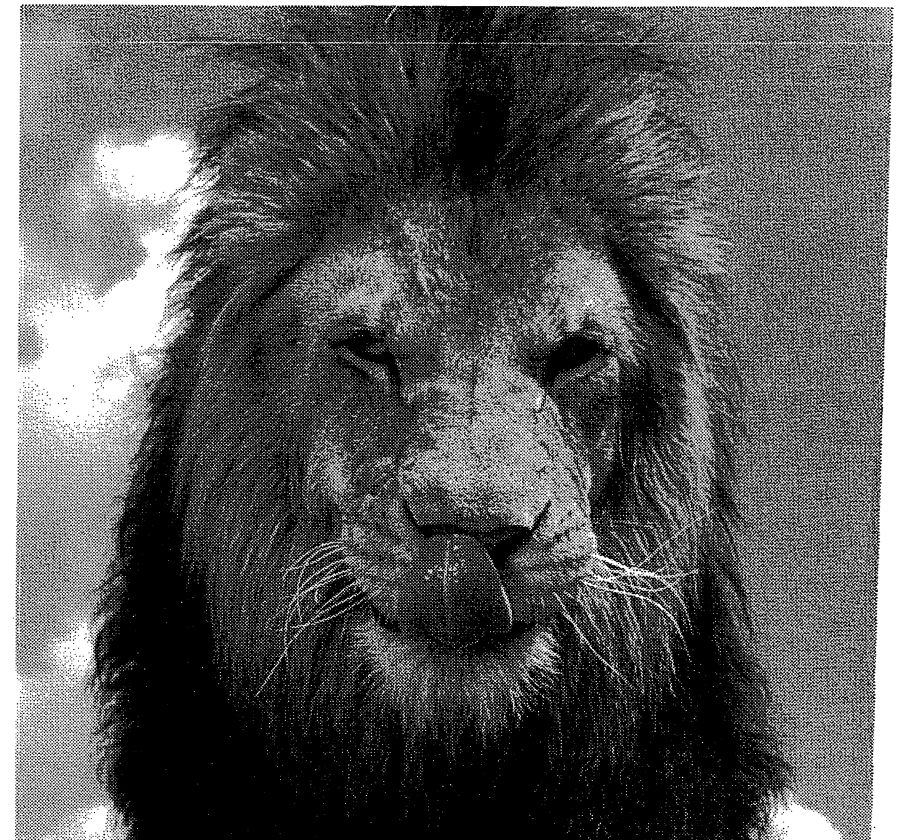
Bij de concrete wetmatigheid ben ik aan het eind, ik kan geen verdere onderverdeling maken, de geheel ontsluitende zuivere wetmatigheid staat daar. Hetzelfde is het geval bij de wetmatigheid van de wetmatigheden.

De analyse betreft de zuivere denkhandeling, het te voorschijn brengen van een begrip, maar het middel bij de analyse is niet uitsluitend het zuivere denken zoals werkzaam bij het te voorschijn brengen van begrippen. We zoeken naar ervaringen, vormen begrippen en verbinden deze met ervaringen, zodat we ons in deze analyse niet uitsluitend binnen het zuivere denken bewegen.

Bij beschouwing van de begripsvorm, rijst de vraag wat het algemene karakter is van de vorm waarin alle begrippen optreden. Dat is de wetmatigheid van de begrippen, het principe van het passieve optreden van begrippen. De inhoudskant betreft het beleven van de passiviteit van het optreden.

In de analyse aan de rechterzijde van het schema gaat het om de vorm van het actief denkend waarnemen van iets wat van zich uit niet-actief, passief optreedt. Ik ben mij bewust van mijn activiteit waarin ik mij toewendt naar iets wat zich niet actief naar mij toewendt. Het algemene is dat zich iets toont, de *intuïtie*; het bijzondere dat het zich passief toont, de *begripsintuïtie*.

Wanneer ik niet actief ben treedt er niets in mij op. Wat te voorschijn kan komen als ik wel actief ben brengt zijn eigen helderheid mee. Het karakteristieke van het zuivere denken is dat het als het optreedt zich volledig toont, geheel doorzichtig, in de vorm van de begripsintuïtie. Het is direct duidelijk, er is geen verdere denk-activiteit nodig, het is volkomen gekend. In de begripsintuïtie beleef ik uitsluitend de wereld van de algemene begrippen en ideeën en in deze zin niets van de wereld van de

Leeuwenkop

Sensualisme in de kring der wereldbeschouwingen

Hoe verhoudt zich het sensualisme tot de overige wereldbeschouwingen? We gaan eerst in op de betrekkingen met de direct aangrenzende wereldbeschouwingen. Daarna wordt de samenhang aan de orde gesteld met de tegenoverliggende wereldbeschouwing.

Volgens het jaarverloop wordt het sensualisme voorafgegaan door het *materialisme* (in het teken van de *kreeft*) en gevolgd door het *fenomenalisme* (in het teken van de *jonkvrouw*).

Het materialisme en het fenomenisme zijn ook wereldbeschouwingen die sterk gericht zijn op de waarneming. Maar de aard van het waarnemen vertoont bij deze twee wereldbeschouwingen opmerkelijke verschillen vergeleken met het sensualisme.

Bij het sensualisme hebben we te maken met een sterk gevoelsmatige waarneming vanuit een subjectieve instelling.

In het materialisme komt de subjectieve sfeer niet aan bod: het waarnemen richt zich louter op de uiterlijke wereld die opgevat wordt als een conglomeraat van materiële dingen. De innerlijke wereld wordt niet meer in zijn eigenheid ervaren, maar geïnterpreteerd als een product van uiterlijke factoren.

Bij het fenomenisme is er sprake van een waarneming waarin onze eigen waardering voor de wereld (in subjectieve zin) tot zwijgen gebracht is, een waarneming die recht weet te doen aan het innerlijk gehalte der dingen. De sensualist ziet de verstandelijke activiteiten als een inbreuk op de primaire gevoelskwaliteiten die hij als subject wil ervaren en van waaruit hij wil handelen. De fenomenist is ook terughoudend ten aanzien van verstandelijke activiteiten maar zijn motief is anders: hij wil daarmee niet zozeer ruimte scheppen voor het beleven van zijn eigen gevoelens, maar hij wil de natuur de gelegenheid te geven zichzelf uit te spreken: subjectieve gronden leiden in de oordeelsvorming immers gemakkelijk tot voorbarige, misplaatste resultaten. Door een zuivere benadering kan de fenomenist gewaarworden hoe zich in de werkelijkheid een hoger wezen openbaart.

Tegenover het sensualisme ligt het *pneumatisme* (in het teken van de *waterman*). Waar de sensualist zich bovenal richt op de zintuiglijke en zinnelijke component van het bestaan, is de pneumatist vooral ontvankelijk voor het geestelijk gehalte van de werkelijkheid. In de laatstgenoemde benadering wordt de wereld beleefd als een omvattend en geweldig geheel dat voortkomt uit één goddelijk-geestelijke oorsprong. De oppositie van deze twee wereldbeschouwingen komt overeen met de bekende polariteit tussen lichaam en geest, tussen een oriëntatie op wereld van de zintuigen en een oriëntatie op de werelden van de geest.

Welke zielestemming hoort bij het sensualisme?

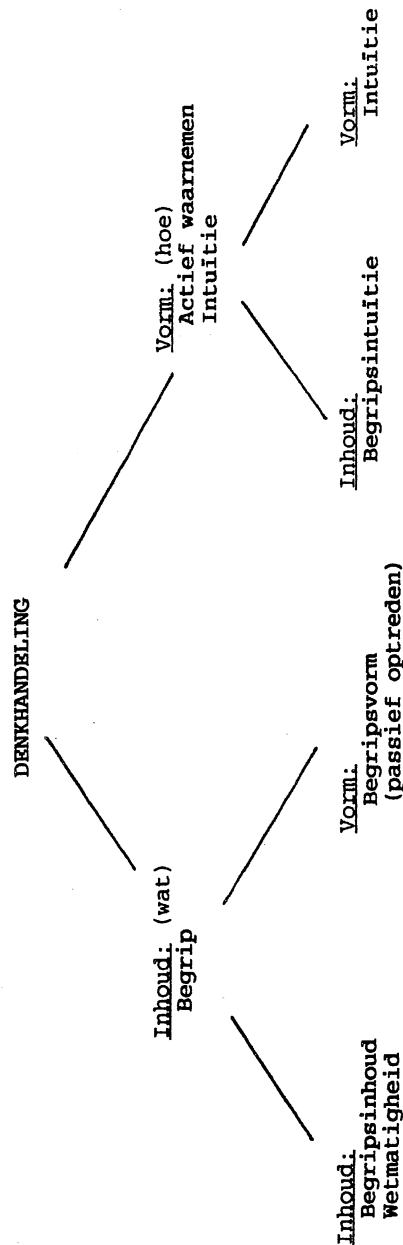
Naast de twaalf wereldbeschouwingen heeft Rudolf Steiner ook een beschrijving gegeven van een zevental zogenoemde *wereldbeschouwingsstemmingen*. Zo'n wereldbeschouwingsstemming vertegenwoordigt een typische zielestemming: een karakteristieke wijze waarop iemand als innerlijk wezen zich kan verhouden tot de werkelijkheid. Deze zieletypen

De vormkant is een waarnemend actief zijn, een actief waarnemen, waarnemen én willen. De wilskant is het actief zijn. Is het actieve waarnemen betrokken op de inhoud of op de activiteit? Moet ik me de activiteit bewust zijn of niet? Men moet zich, uitgaande van de denkactiviteit, bewust zijn van inhoud én activiteit. Hier gaat het uitsluitend om een actief zijn waarvan we ons bewust zijn, zintuigvrij, vrij van voorstellingen.

Het zintuiglijk waarnemen is onbewust, er duikt iets op. In het onderhavige seminar knoopten we aan bij een bewustzijn van het denken dat niet tot het gewone, alledaagse bewustzijn behoort, we hielden ons hier uitsluitend bezig met het denken dat vrij is van voorstellingen. In het gewone bewustzijn is alle aandacht op het product van het denken gericht, zowel bij de waarnemingen die voor ons opduiken, als bij wat we ons voorstellen. Het actuele denken zelf is zo niet waarneembaar. Van de wetmatigheden waaraan het denken gehoorzaamt, kan ik mij met het gewone bewustzijn via de producten een beeld vormen, door de opgedane ervaring achteraf te reflecteren.

In de zintuigvrije intuïtie kan ik de activiteit van de denkhandeling actueel *beleven*. De aard en wijze waarop het reële denken als intuïtie optreedt, de concrete actuele denkhandeling, wordt met behulp van bijgaand schema geanalyseerd. Dit zuivere denken is in tweevoudige zin gezuiverd: zowel wat betreft de inhoud als wat betreft de activiteit. De inhoud is zintuigvrij, én uitsluitend ikzelf ben actief, uitsluitend mijn eigen activiteit brengt die inhoud tevoorschijn.

In het schema wordt links het inhoudsaspect, rechts het vormaspect uitgewerkt. Werken we het inhoudsaspect verder uit, dan vinden we dat de inhoud die als intuïtie optreedt een begrip of idee is, waaraan we zelf ook weer een vormaspect (hoe) en inhoudsaspect (wat) kunnen onderscheiden. De vorm waarin het begrip in het bewustzijn optreedt is passief, het doet van zichzelf uit niets binnen de werkzaamheid van het subject dat gekenmerkt wordt door een actief waarnemen. Dat wat optreedt is het wat (de inhoud). Door bij de analyse de uitgangseenheid, de denkhandeling, voor ogen te houden, is duidelijk dat het inhoudsaspect van het begrip hier slaat op het kennen van de cirkelwetmatigheid. De inhoudskant van de inhoud van het begrip is het concrete begrip, de concrete wetmatigheid in onverhulde vorm, het eeuwige in de vorm van het tijdelijke. De opgave is dan om dát te beschouwen aan het cirkelbegrip wat ook andere begrippen gemeen hebben. Dat is de vorm van het wetmatige, de wetmatigheid die geldt voor alle wetmatigheden. Een begrip of wetmatigheid is onafhankelijk van de vorm waarin ze tevoorschijn treedt. Aan welke algemene bepalingen gehoorzaamt een

Schematische indeling van de denkhandeling naar vorm en inhoud

heeft hij in samenhang gebracht met de verschillende planeetsferen. In beginsel kan een wereldbeschouwing gepaard gaan met elk van de gegeven stemmingen, maar niet iedere combinatie vormt een even harmonische eenheid.

Is er een zielestemming die qua inhoud goed aansluit bij de wereldbeschouwing van het sensualisme? De sensualist opent zich voor de wereld om in deze wereld zijn plek te verwerven, overeenkomstig zijn persoonlijk streven en gevoelens, en ongehinderd door al te veel denkactiviteit. Het empirisme (in samenhang met de Zon) is een zielestemming die hierbij uitstekend past. Het staat immers voor een zielsgesteldheid die zich richt op de werkelijkheid om zich heen vanuit de directe ervaring en die zich niet al te zeer bekommerd om de verstandelijke verwerking ervan. Wat betreft de samenhang met de zon: de sensualist als zinnemens kan ook worden gezien als zonnemens. Enerzijds worden de zintuiglijke kwaliteiten met genoeg ontvangen, zoals we in de zomer intens kunnen genieten van het licht en de warmte van de zon. Anderzijds straalt de sensualist zijn eigen wezen uit naar de wereld, als ware het een zon. Eerder zagen we reeds dat de leeuwenkop ook wel als zonnekrans wordt uitgebeeld.

Zonder daar verder dieper op in te gaan vermelden we dat de kosmische werking van de zon in de astrologische traditie en ook door Rudolf Steiner verbonden wordt met de sfeer van het hart. Ook deze samenhang past bij de karakterisering van de sensualist. Zoals we eerder hebben gezien is hij iemand die de wereld vooral vanuit gemoedskrachten wil benaderen. In het gemoed beleeft hij zijn lust en onlust. In zijn gemoed weerspiegelt zich zijn persoonlijke geldingsdrang.

Welke aristotelische categorie hoort bij het sensualisme?

Heeft het sensualisme een bijzondere verwantschap met één van de aristotelische categorieën? Rudolf Steiner heeft in enkele voordrachten duidelijk gemaakt dat de tien categorieën van Aristoteles op te vatten zijn als een kosmisch alfabet. Het zal de kunst van de toekomst zijn om te leren lezen in dit kosmische schrift. Een onderzoek naar de eventuele samenhang met het kosmische krachtenveld van de dierenriem ligt voor de hand. Hoe pakt deze mogelijke samenhang uit voor het sensualisme als de wereldbeschouwing van de leeuw?

Sigismund von Gleich en Günther Schubert noemen als passende categorie die van de *tijd*. Deze keuze kan - in kort bestek - worden verdedigd vanuit een nadere beschouwing van het fenomeen tijd. De tijd vertegenwoordigt de onderliggende bedding van de wereld der verande-

ringen, de wereld waarbinnen alles in beweging is en alles stroomt. Daarmee neemt de tijd een centrale plaats in binnen de sfeer van zintuiglijkheid en zinnelijkheid. De wereld der veranderingen is de wereld die we met onze zintuigen waarnemen en die ook ons gemoed voortdurend in beweging brengt.

Het waarnemingsproces werd eerder gekarakteriseerd als de resultante van een tegenovergestelde bewegingen, een beweging vanuit de wereld naar de mens toe die hem vervult van inhouden en voorstellingen en een beweging vanuit de mens naar de wereld toe, waarin hij zich vanuit zijn wilsgesteldheid richt op de omgeving. Ook het tijdswezen zelf kan in een soortgelijk perspectief worden geplaatst. In september 1907 schrijft Rudolf Steiner aan Edouard Schuré dat hij op zijn achttiende jaar al beschikte over een voorstelling van de tijd waarin hij twee in tegenovergestelde richting verlopende evolutiestromen onderkende. Enerzijds gaat het hierbij om een stroom van *voorstellingsbeelden* vanuit het verleden naar de toekomst toe. Dit is de stroom die deel uitmaakt van het algemeen gangbare tijdsbegrip. Anderzijds maakt Steiner duidelijk dat bij de tijd evenzeer ook een stroom betrokken is die een tegenovergestelde richting bezit en vanuit de toekomst naar het verleden loopt. Deze stroom kan worden opgevat als een stroom van *wilsimpulsen*. Dit dubbelstromige beeld van de tijd keert terug in het dubbelstromige proces van het waarnemen.

Enige voorbeelden van sensualisme

Voor voorbeelden van het sensualisme kan als criterium gelden dat de nadruk ligt op het zintuiglijke en zinnelijke waarnemen in samenhang met de sfeer van de subjectiviteit. In het volgende wordt volstaan met de bespreking van enige opvallende vertegenwoordigers.

De griekse filosoof *Protagoras* (ca. 480 - 410 v. Chr.) achtte het denken identiek aan het waarnemen¹. Het hele zieleleven bestaat eigenlijk uit waarnemingen. Alles in de wereld, ook de waarneming, bestaat uit beweging. Bij het waarnemen is enerzijds sprake van een beweging vanuit het waar te nemen ding, anderzijds ook van een beweging vanuit het waarnemende orgaan. Deze visie van een dubbele beweging werd overigens door vele tijdgenoten gedeeld (onder meer door Empedocles). Waarneming is de resultante van deze twee op elkaar ingrijpende bewegingen. De omstandigheid dat ook de mens ingrijpt in de waarneming

¹ Bij de voorbeelden is vooral gebruik gemaakt van «*Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*» van Wilhelm Windelband.

begripsinhoud. Deze is vrij van alle ervaringsstof die niet uitsluitend uit het denken stamt. De componenten (middel)punt, punten, straal en vlak van het begrip cirkel moet men ook als begrippen hanteren. Wanneer men echte voorstellingen in de ruimte van deze componenten zou hebben, is het niet mogelijk om tot het begrip cirkel te komen. Een punt staat als begrip in verhouding tot een rechte lijn, een rechte lijn in verhouding tot punten.

In het denken ligt niet de cirkelvoorstelling; ik moet fantasie in het denken opnemen om tot de voorstelling te komen. Voor de fantasie gebruikt men materiaal uit de herinnering. Strikt genomen is dit niet uit het denken afkomstig, men ordent met behulp van het denken het herinneringsmateriaal zodanig dat het past bij het begrip. De fantasie groepeerde het herinneringsmateriaal in vormen die niet uit zichzelf optreden, die niet eerder hebben bestaan, denk bijvoorbeeld aan een luchtkasteel.

Een volgende stap is het tevoorschijn brengen als zodanig. Wanneer we het denken willen leren kennen, moeten we ons niet alleen op de inhoud richten, maar ook op de wijze waarop inhouden in het denken tevoorschijn worden gebracht. De aandacht wordt nu verplaatst van het beschouwen van de *denkinhoud* naar het ervaren van de daarbij uitgeoefende handeling, de *denkactiviteit* die een zintuigvrij begrip tevoorschijn brengt. Wat is zuiver denken, hoe kunnen we de wetmatigheid die aan het zuivere denken ten grondslag ligt ontwikkelen?

In de te hanteren methodiek vallen de *kritische analyse* en *kritische synthese* samen. In deze analyse wordt het onderwerp in de afzonderlijke componenten opgesplitst die de bestanddelen van de eenheid vormen, waarbij het kritische bewustzijn zich van het uitgangspunt, de eenheid, voortdurend bewust blijft. De *naïeve analyse* blijft zich de eenheid niet bewust bij het opsplitsen, de *naïeve synthese* denkt zich de eenheid zonder de samenstellende delen nauwkeurig te kennen. Aan de hand van het voorbeeld van het tevoorschijn brengen van de cirkelwetmatigheid wordt ontwikkeld hoe vanuit de gezichtspunten vorm en stof (= inhoud) de opsplitsing van de denkhandeling (denkact) geschiedt.

Het algemene vormprincipe moeten we met betrekking tot de denkhandeling, de activiteit, specificeren. Het cirkelbegrip is hier inhoud van het denken, dat *wat* gedacht wordt. *Hoe* het wordt gedacht heeft betrekking op de vorm. We richten ons op aard en wijze *hoe* de inhoud in ons bewustzijn tevoorschijn komt. Dit algemene vormprincipe geldt b.v. ook wanneer we het begrip driehoek denken.

iets zien wat het specifieke gehalte te boven gaat, namelijk het cirkel-principe. De afzonderlijke schijven hebben dit cirkel-principe gemeenschappelijk en bij dit gemeenschappelijk aspect start het denken. Voor men begint te denken heeft de ervaringsinhoud altijd wel iets waar het denken kan starten, iets wat uitgaat boven de zuivere ervaring. De concrete voorstelling van de cirkel kan ik innerlijk variëren. Het begrip, de cirkelwetmatigheid blijft inhoudelijk dezelfde; hoe vaak ik er ook aan denk, het blijft steeds dezelfde structuur met de vier componenten.

Het denken zelf is beweeglijk en niet gebonden aan een bepaalde inhoud. Zo kan ik mij richten op de gelijkmatige kromming van de cirkel en vervolgens overstappen op een ongelijkmatige kromming. Dan ontstaat bijvoorbeeld een spiraal of een ellips. Zo kan ik in het denken de ene voorstelling plaats laten maken voor een andere voorstelling. Het begrip, de cirkelwetmatigheid kan ik echter niet veranderen. Uitgaande van het cirkelbegrip kom ik denkend tot het begrip van de spiraal, of de ellips, het denken beweegt, maar de inhoud van het begrip niet. De begrippen kan ik niet continu in elkaar laten overgaan zoals met de voorstellingen wel het geval is.

Of men tot het begrip van de cirkel kan komen zonder ooit een cirkel te hebben gezien is een psychologisch probleem. Er moet een aanleiding zijn, een begin-kennis, maar van daaruit kan men tot andere begrippen komen.

Denkaspecten vanuit vorm en inhoud

Men kan bepaalde begripsmatige hulpmiddelen toepassen bij het onderzoek van het denken, zoals *vorm* en *stof* (=inhoud). Vorm is de algemene structuur, stof is het gevormde. Het cirkelprincipe ligt ten grondslag aan elke cirkel, het begrip cirkel is de vorm van elke cirkel-schijf. De kartonnen cirkelschijf bestaat uit de stof karton, de voorstelling van de schijf uit zielestof. De kartonnen stof is de specifieke massa van de schijf. De schijf bezit beide aspecten van de vorm en de stof. Als men de cirkelvorm van de concrete schijf in gedachten neemt, haar "denkt", dan is zijn inhoud (stof) in de vorm van ons denken. De concrete schijf als vorm verkrijgt in het denken een inhoud: enerzijds is ze vorm, anderzijds inhoud.

Dat wat wij als vorm tevoorschijn brengen is vrij van zintuiglijke bepaaldheid. In het cirkelprincipe is niets wat bij een specifieke cirkel behoort. Dé cirkelvorm is zintuigvrij. Wat we denken heeft betrekking op deze cirkelvorm als inhoud, het bevat alleen verhoudingen die in het denken zelf te vinden zijn, er is geen zintuiglijkheid aanwezig in de

betekent dat de waarnemingsinhoud niet mag worden gelijkgesteld met het waargenome: de waarneming is immers vermengd met een subjectief element. Er is nooit sprake van een zuivere waarneming. Protagoras trekt hieruit sceptische conclusies voor de kennis. De mens is niet in staat tot algemene, objectieve kennis. Kennis is altijd gerelateerd aan een specifieke waarnemer. Het relativisme van Protagoras komt tot uitdrukking in zijn bekende stelling: "De mens is de maat van alle dingen, van het zijnde voor het zijn, van het niet-zijnde voor het niet-zijn." Wat de mens waarneemt is waar *voor hem*, maar niet waar *in het algemeen*. Waarneming heeft hierbij betrekking op zowel uiterlijke gewaarwordingen als innerlijke sensaties (gevoelens, begeertes).

Ook bij *Epicureeërs* en *Stoicijnen* was de opvatting gangbaar dat de inhoud van voorstellingen en kennis geheel en al bepaald wordt door de zintuiglijke waarneming. De waarneming wordt beschouwd als een lichamenlijk proces waarin de uiterlijke dingen op de ziel een indruk maken. De ziel is als een onbeschreven wastafel waarop de buitenwereld haar tekens etst. Begrippen zijn het resultaten van in de herinnering vastgehouden zintuiglijke indrukken en behoeven niet te worden toegeschreven aan een zelfstandige geestelijke activiteit. De rechtvaardigingsgrond van het denken is altijd die van de zintuiglijke evidentie.

De engelse filosoof *Thomas Hobbes* (1588 - 1679) meende dat de mens volledig begrepen kan worden vanuit zijn zintuiglijkheid en zinnelijkheid. De mens is in wezen een egoïst, gericht op zelfbehoud en de bevrediging van de eigen behoeften. Deze gesteldheid komt voort uit zijn lichamenlijkheid. De mens is door en door gebonden aan de gevoelens en drijven van zijn lichaam. Zowel het voorstellingsleven als het wilsleven berusten op organische activiteiten. De enige elementen van het bewustzijn zijn zintuiglijke gewaarwordingen. Deze raken met elkaar vermengd en worden tot voorstellingen, herinneringen en gedachten. Zoals de buitenwereld beheerst wordt door mechanische wetmatigheden, zo wordt ook het zieleleven volledig beheerst door een geheel van associatiemechanismen. Van een vrije wil kan bij de mens dan ook geen sprake zijn.

De opkomst van de natuurwetenschappen vanaf de 17^e eeuw hangt samen met een sterkere gerichtheid op de zintuiglijke ervaring. Dit accent op de empirie vinden we terug bij het *Engelse empirisme*. Deze stroming gaat uit van het principe dat alle kennis op ervaring berust en zet zich af tegen een speculatief denken dat voorbij wil gaan aan de bron van de empirie. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming zijn *John Locke* (1632 - 1704), *George Berkeley* (1684 - 1753) en *David Hume* (1711 - 1776).

Voor Locke moet de ziel vóór zijn bestaan worden opgevat als een "white paper void of all characters", een blanco papier zonder enig teken. Van aangeboren ideeën is geen sprake: alle ideeën zijn ontleend aan de zintuiglijke ervaring. Er kan onderscheid worden gemaakt tussen *simple and complex ideas* (enkelvoudige en samengestelde ideeën / voorstellingen). Voor de enkelvoudige ideeën zijn er twee bronnen aan te geven: *sensation and reflection*. De "sensation" betreft de uiterlijke ervaring; zij zorgt voor de voorstellingen uit de buitenwereld via onze lichamelijke zintuigen. De "reflection" betreft een innerlijke ervaring, namelijk de waarneming van de activiteiten van de ziel die worden opgeroepen door de "sensation". Het denkprincipe dat met reflectie wordt aangeduid, heeft bij Locke geen autonome rol, maar voltrekt zich volledig passief onder de regie van de zintuiglijke gewaarwordingen. De algemene begrippen die voortkomen uit de reflectie zijn slechts innerlijke (subjectieve) toestanden van het verstand afgeleid uit de ervaring. Deze kunnen worden vastgelegd in tekens die vervolgens door middel van logica te combineren zijn.

Locke legt er de nadruk op dat we de werkelijkheid slechts kennen via waargenomen *kwaliteiten*, de indrukken die de dingen op ons maken en die we bewust ervaren. De dingen van de wereld werken op ons in en naar aanleiding daarvan ontstaan kwaliteiten. Wat zeggen deze kwaliteiten nu over de wereld? Zeggen ze wel iets over de wereld of zeggen ze meer iets over onszelf? Locke meent dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen *primaire* en *secundaire* kwaliteiten. Primaire kwaliteiten zijn eigenschappen die in overeenstemming zijn met de objectieve gesteldheid van de wereld (zoals uitgebreidheid, vorm, ondoordringbaarheid, aantal). Secundaire kwaliteiten zijn eigenschappen die wij in onszelf ervaren maar waaraan we geen objectieve status mogen toekennen (zoals geur, kleur, smaak). Deze eigenschappen worden volgens Locke bewerkstelligd door onzichtbare materiedeeltjes. Hiermee komen de kwaliteiten slechts gedeeltelijk in een subjectief perspectief te staan. Hieruit valt af te lezen dat Locke geen consequente sensualist is; hij was daarnaast ook het materialisme toegedaan. De sensualist pur sang kan geen genoegen nemen met het onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten: alle kwaliteiten doen zich voor hem immers - al waarnemend - voor binnen de sfeer van het subject. Berkeley en Hume hebben dan ook met dit onderscheid gebroken.

Maar ook Berkeley is geen uitgesproken sensualist. Bij hem wordt het sensualisme gecombineerd met een spiritualisme. Kernpunt van zijn benaderingswijze is dat de dingen slechts bestaan in hun hoedanigheid van mogelijke waarnemingsobjecten en dus altijd gerelateerd zijn aan

Hoe verhoudt zich het zuivere denken tot het kennen en handelen?

Verslag van een seminar met *Renatus Ziegler*

gehouden in Driebergen, 19 - 21 april 1996

door *Jaap Schippers*

De Ledengroep voor filosofie - antroposofie organiseerde in het voorjaar van 1996 weer een seminar onder leiding van Renatus Ziegler. De volgende vragen stonden daarin centraal: wat is het zuivere denken, hoe verhoudt het zich tot enerzijds het kennen, anderzijds tot het vrije handelen? Deze thema's kwamen in een kringgesprek aan de orde, mede aan de hand van door deelnemers gestelde vragen. Er waren 24 deelnemers.

Denkervaringen bij de cirkel

We namen een actuele ervaring op het gebied van het denken als uitgangspunt en wilden ons in principe niet beroepen op ervaringen die we vroeger hebben gehad. Als concreet voorbeeld werd gekozen voor het begrip *cirkel*. Synoniemen van de uitdrukking 'begrip' zijn: 'idee', 'regel', 'wet' en 'wetmatigheid'. Aanvankelijk heb je (zintuiglijke) voorstellingen van een cirkel, maar die probeer je los te laten om tot de wetmatigheid, het begrip op te stijgen. Een cirkel bestaat uit alle punten in een vlak die op een bepaalde afstand (straal) liggen van een vast punt, het middelpunt. In dit begrip van de cirkel treden vier componenten op: middelpunt, afstand (straal), vlak, punten van de cirkel. In dit begrip worden de verhoudingen tussen de vier componenten bepaald, maar niets is vastgelegd over de plaats van het middelpunt en van het vlak, en over de grootte van de straal. Bij iedere specifieke cirkel hoort een bepaald middelpunt, een bepaald vlak en een bepaalde grootte voor de straal. Elke mogelijke cirkel valt onder het begrip, omdat in het begrip iedere specifieke bepaling ontbreekt. Het begrip zelf is onveranderlijk. Je kunt het begrip denken zonder dat je je richt op een bepaalde voorstelling van de cirkel. En als er wel een voorstelling in het geding is, kun je het begrip cirkel vatten door je aandacht te richten op de algemene aspecten ervan en juist af te zien van de specifieke hoedanigheden.

Met behulp van twee kartonnen, cirkelvormige schijven van verschillende grootte, werd ingegaan op het verschil tussen een *voorstelling* en een *begrip*. Het denken kan zijn uitgangspunt nemen bij voorstellingen, maar is er niet per se aan gebonden. In de specifieke schijven kunnen we

vaardigheid om materiaal, dat zintuigen en ervaring ons verschaffen samen te voegen, te verplaatsen, te vergroten of te verkleinen. Wanneer wij ons een gouden berg voorstellen, voegen wij slechts twee niet-tegenstrijdige ideeën *goud* en *berg* samen, die ons reeds bekend waren. Wij kunnen ons een deugdzaam paard indenken omdat wij op basis van onze innerlijke ervaringen een idee hebben van wat deugd is; en dit idee kunnen wij verbinden met de gestalte en vorm van een paard, dat een ons bekend diersoort is. Kortom, al het materiaal van het denken wordt verschaft door onze uiterlijke of innerlijke ervaring: alleen de vermenigving en samenvoeging komt toe aan de geest en de wil; of, in wijsgerige termen, al onze ideeën (de zwakkere gewaarwordingen) zijn afbeeldingen van onze impressies (de meer levendige gewaarwordingen).

een waarnemer. Een zijnde dat niet kan worden waargenomen is volgens Berkeley een onmogelijkheid. Er zijn eigenlijk twee categorieën van dingen: de zintuiglijke dingen of kwaliteiten aan de ene kant (in navolging van Locke aangeduid met "ideas") en de wezens die in staat zijn om deze kwaliteiten te kunnen waarnemen; dat zijn de geesten (spirits). De geesten zijn actief, de voorstellingen passief. Dat wat een geest krijgt voorgeschoteld aan voorstellingen vindt zijn oorsprong in de hoogste geest, te weten God. Hoewel Berkeley een fervente verdediger van het geestelijke en religieuze was en een hartgrondige bestrijder van het materialisme van zijn tijd, lukte het hem niet om het geestelijk gehalte van het denken in zijn actieve vorm te ontsluiten. Hij blijft wat het denken betreft in de sfeer van zintuiglijkheid hangen en heeft dan ook de grootste moeite met abstracte begrippen. Hij steekt de draak met de *infinitesimalen*, onzichtbare wiskundige eenheden die ten grondslag liggen aan de differentiaalrekening die in zijn tijd onder meer door Newton was ontdekt. Hij beschouwt ze als pure ficties en spreekt er zijn wantrouwen over uit.

Bij Hume treffen we een zuiverder vorm van sensualisme aan. Hij maakt een fundamenteel onderscheid tussen *impressions* (impressies, indrukken) en *ideas* (ideeën, voorstellingen). Impressies bestaan uit de oorspronkelijke uiterlijke of innerlijke indrukken, zoals bijvoorbeeld een ervaring van rood of een ervaring van pijn. Deze liggen ten grondslag aan de "ideas". Alle voorstellingen zijn terug te voeren op eerder opgedane impressies. Hume noemt de "ideas" afbeeldingen, kopieën van impressies, waarbij hij aantekent dat de impressies een levendigheid en een volheid bezitten die ontbreekt bij de voorstellingen. Wanneer een begrip niet gerelateerd kan worden aan het materiaal van onze indrukken dan hoeven we er geen waarde aan te hechten. Zo maakt Hume korte metten met alle metafysica. Hume aanvaardt ten volle de skeptische consequentie van het gezichtspunt dat de indrukken verbonden zijn met de innerlijke sfeer van het subject. Daarom stelt hij zich op het standpunt dat we ten aanzien van de eigenlijke gesteldheid der dingen geen uitspraken kunnen doen: objectieve kennis omtrent het wezen van mens en wereld is onmogelijk. Wel is het zo dat we *gewend* zijn geraakt aan een bepaald verloop van de fenomenen in de wereld. Omdat er regelmatigheden kunnen worden waargenomen ontstaat bij de mens het *gevoel* dat een dergelijk patroon noodzakelijk is. Deze noodzakelijkheid is echter niet meer dan een psychologische gewenning, en valt in strikt rationele zin niet te rechtvaardigen. De mens is zo gevangen binnen zijn subjectieve horizon. Gelukkig is ons verstand toereikend genoeg om in praktische zin ons leven te kunnen ondersteunen, maar we moeten ons niet laten

meeslepen door een speculatieve vlucht van gedachten die niet wordt gewaarborgd door concrete ervaringen. Evenals Berkeley is Hume afkerig van abstracte begrippen. Volgens hem is het onzinnig om over de driehoek te spreken los van alle concrete driehoeken. Zoals dat bij een sensualist te verwachten is, lukt het Hume niet om zich met zijn denken te verheffen boven het niveau van concrete voorstellingen.

Uit meer recente tijd noemen we tenslotte *Ernst Mach* (1838 - 1916). Ook Mach is een verklaard tegenstander van alle metafysica die zich inlaat met bovenzinnelijke grootheden. De zintuiglijke fenomenen dienen het uitgangspunt te zijn en te blijven. Wat wetenschap kan doen en moet doen is dit zintuiglijk materiaal zo economisch mogelijk beschrijven. De wereld is een complex en chaotisch geheel van veranderingen. Op grond van gelijksoortige ervaringen kan greep worden verkregen op deze "flux". We kunnen binnen onze subjectieve ervaring uniforme en enkelvoudige kwaliteiten ervaren, die Mach *elementen* noemt. Om de wereld te beschrijven moeten we een beroep doen op deze elementen. Omdat alle wetenschap wat dit betreft een gelijksoortig uitgangspunt bezit, spreekt Mach van de mogelijkheid van een *unified science*, een tot eenheid verenigde wetenschap, waarvan de methode volstrekt uniform is. De eenheden van zijn kennistheorie noemt Mach in plaats van "elementen" ook wel "sensaties". De leer van Mach wordt daarom wel *sensationalisme* genoemd. Voorstellingen en begrippen zijn te beschouwen als een bundel van sensaties. Ook het menselijke zelf is niet anders dan zo'n bundel sensaties.

Rudolf Steiners spreuk voor de eeuw

Rudolf Steiner heeft de euritmie een twaalfstal spreuken gegeven, die betrekking hebben op de *stemming* die eigen is aan de kosmische krachten van de dierenriem¹. De uiterst geconcentreerde vorm en het diepzinnige gehalte van deze spreuken maken het begrijpen ervan bijzonder moeilijk. Hieronder volgt een interpretatie die poogt om iets van het wezenlijke gehalte van het sensualisme terug te vinden in de spreuk die samenhangt met de leeuw. Deze invalshoek heeft uiteraard zijn beperkingen.

¹ *De twaalf stemmingen* (GA 261, ook in GA 40); het begrip stemming moet hier duidelijk worden onderscheiden van dat van de wereldbeschouwingsstemming: de wereldbeschouwingsstemmingen worden juist in samenhang met de zeven planeetsferen gebracht en niet met de twaalf dierenriembeelden.

afgelegen streken van het heelal verplaatsen, of zelfs daarbuiten, in onbegrensde chaos waar, naar men veronderstelt, de natuur in een staat van totale ongeordendheid verkeert. Wat nooit is gezien of gehoord kan worden bedacht; niets ligt buiten de macht van het denken behalve wat een absolute tegenspraak inhoudt.

David Hume
portret uit de 18e eeuw

Maar hoewel ons denken deze ongebreidelde vrijheid schijnt te bezitten, zullen wij bij nadere beschouwing bemerken dat het zich in werkelijkheid slechts binnen zeer enge grenzen kan bewegen en dat dit zogenaamde scheppend vermogen van de geest niets meer is dan de

kleuren van de poëzie ook zijn, zij kunnen reële objecten nooit op zulk een wijze afschilderen dat de beschrijving wordt beschouwd als een echt landschap. De levendigste voorstelling is nog altijd zwakker dan de oppervlakkigste ervaring.

Een zelfde verschil kunnen wij waarnemen bij alle andere gewaarwordingen in het bewustzijn. Iemand die echt boos is, is heel anders aangedaan dan iemand die alleen aan die emotie denkt. Wanneer men mij vertelt dat iemand verliefd is, begrijp ik heel goed wat men bedoelt en vorm ik mij een juist idee van zijn toestand; maar ik kan dat idee nooit verwarren met de werkelijke desoriëntatie en opwindning van die harts-tocht. Wanneer wij terugdenken aan ervaringen en gevoelens die wij hebben ondergaan is ons voorstellingsvermogen een betrouwbare spiegel en geeft de objecten ervan getrouw weer; maar de kleuren die het gebruikt zijn zwak en flets vergeleken bij die waarin onze oorspronkelijke waarnemingen zich hulden. Het vereist geen scherp onderscheidingsvermogen noch een wijsgerig hoofd om dit verschil te zien.

12. Daarom kunnen wij alle gewaarwordingen van het bewustzijn in twee klassen of soorten verdelen, die van elkaar verschillen door hun onderscheiden graad van sterkte en levendigheid. De minder krachtige en levendige worden gewoonlijk *gedachten* of *ideeën* genoemd. De andere soort heeft in onze taal geen aparte naam, evenmin als in de meeste andere; ik veronderstel omdat er buiten de wijsbegeerte geen behoefte aan bestond ze met een algemene term of naam samen te vatten. Laten wij daarom de vrijheid nemen ze *impressies* te noemen waarbij we dit woord dan in een betekenis gebruiken, die enigszins afwijkt van het gewone gebruik. Met de term *impressie* duid ik dus aan al onze meer levendige gewaarwordingen, wanneer wij horen of zien of voelen, of haten of begeren of willen. En impressies verschillen van ideeën, die de minder levendige gewaarwordingen aanduiden, waarvan wij ons bewust zijn wanneer wij nadenken over een of andere bovenvermelde ervaring of gemoedsbeweging.

13. Op het eerste gezicht lijkt niets ongebreidelder dan het denken van de mens dat niet alleen ongrijpbaar is voor alle uiterlijke macht en menselijk gezag maar zich zelfs niet stoort aan de grenzen van natuur en werkelijkheid. Het kost de verbeelding niet meer moeite om monsters uit te denken en heterogene gestalten en verschijningsvormen samen te voegen dan de meest natuurlijke en gewone objecten te bedenken. En terwijl het lichaam aan een planeet is gebonden waarop het zich met pijn en moeite voortsleept, kan het denken ons in een oogwenk naar de meest

De aan de stemming van de leeuw gewijde spreuk luidt als volgt:

Durchströme mit Sinnngewalt
Gewordenes Weltensein,
Erfühlende Wesenschaft
Zu wollendem Seinentschluss.
In strömendem Lebensschein,
In waltender Werdepein,
Mit Sinnngewalt erstehe!

1) *Zon-regel:* Durchströme mit Sinnngewalt
Doorstroom met zinnenmacht,

De aanroep van de strofe gewijd aan de leeuw verwijst rechtstreeks naar de macht en werking der zinnen. De zinnenmacht - als die van de zon - moge werkzaam zijn en de mens overstromen met haar vloed van kwaliteiten. Ook in een regel verderop wordt van een stromende kwaliteit gesproken. Een stromend, vloeiend karakter past bij de beleving van zintuiglijke indrukken.

2) *Venus-regel:* Gewordenes Weltensein,
Geworden wereldzijn,

De zintuiglijke kwaliteiten vervullen de bestaande, geworden wereld met hun machtige aanwezigheid.

3) *Mercurius-regel:* Erfühlende Wesenschaft
Voelend wezensgeheel

Deze zintuiglijke kwaliteiten vervullen ook de mens, vooral in zijn hoedanigheid als voelend wezen. Zintuiglijke sensaties oefenen een sterke werking uit op de gemoedssfeer van de sensualist.

4) *Mars-regel:* Zu wollendem Seinentschluss.
Tot willend zijnsbesluit.

Het effect van deze stromende werking moge zijn dat de mens zich des te sterker als strevend, willend wezen gaat manifesteren. Voor de sensualist betekent dit dat hij tot besluiten komt om de wereld naar zijn hand te zetten.

5) *Jupiter-regel*: In strömendem Lebensschein,
In stromende levensschijn,

De stromende kwaliteiten waarin de sensualist zich uitleeft vertegenwoordigen niet het leven in zijn werkelijke hoedanigheid, maar slechts in een afgeleide zin als *schijn*werkelijkheid. Om het leven te leren kennen als *oorspronkelijk* werkzaam gegeven zal eerst het zuivere denken tot ontplooiing moeten worden gebracht.

6) *Saturnus-regel*: In waltender Werdepein,
In heersende wordingspijn,

De ontwikkeling die in gang gezet wordt door zintuiglijkheid en zinnelijkheid is in de grond van de zaak een pijnlijk proces, ingegeven door steeds terugkerende begeertes en verlangens.

7) *Maan-regel*: Mit SinnGewalt erstehe!
Met zinnenmacht ontsta!

Met de macht der zinnen wordt het subject innerlijk aangesproken en geactiveerd. De mens kan zich hiermee zijn *eigenheid* bewust worden: hij ontstaat als eigen wezen. Deze eigenheid is het (alledaagse) vertrekpunt om tot het hogere in mens en wereld door te dringen. Maar dat kan alleen als de eigenheid wordt overstegen, en dat kan alleen als het standpunt van de sensualist wordt overstegen.

OVER DE OORSPRONG DER IDEEËN

Uit: «*An Enquiry concerning Human Understanding*»
van David Hume¹

David Hume (1711 - 1776) kan als vertegenwoordiger worden beschouwd van de wereldbeschouwing van het sensualisme. In navolging van John Locke stelde hij zich op het standpunt dat menselijke kennis voortkomt uit concrete uiterlijke en innerlijke ervaringsgegevens. Dit standpunt wordt door Hume tot zijn radicale consequentie gevoerd. Hij komt tot de conclusie dat de mens niet tot betrouwbare en zekere inzichten kan komen ten aanzien van de aard van de werkelijkheid. Kennis berust volgens Hume vooral op subjectieve verwachtingspatronen en bezit geen absolute en objectieve status. Ter illustratie volgt hieronder een gedeelte uit zijn in 1748 verschenen «*Philosophical Essays concerning Human Understanding*» dat hij in 1758 herdoopte tot «*An Enquiry concerning Human Understanding*». Dit werk is een samenvatting en bewerking van een in de jaren 1739-1740 verschenen omvattender geschrift, getiteld «*A Treatise of Human Nature*». Het fragment betreft de eerste drie paragrafen uit hoofdstuk II, "On the origin of ideas".

11. Iedereen zal geredelijk toegeven dat er een groot verschil bestaat tussen gewaarwordingen in het bewustzijn wanneer iemand het onaangename van uitzonderlijke hitte of het aangename van getemperde warmte ondervindt, en wanneer hij deze ervaring later in zijn geheugen terugroept of er in zijn verbeelding op vooruitloopt. Deze vermogens kunnen de waarnemingen van de zintuigen wel nabootsen en imiteren, maar zij kunnen nooit de sterkte en de levendigheid van de oorspronkelijke ervaring geheel bereiken. Zelfs wanneer hun werking het sterkst is, kunnen wij hoogstens zeggen dat zij hun object op een zo levendige wijze weergeven dat wij bijna zouden zeggen dat wij het voelen of zien. Maar nooit kunnen zij zulk een intense levendigheid bereiken dat er totaal geen onderscheid meer geconstateerd kan worden tussen deze gewaarwordingen, uitgezonderd dan het geval dat het bewustzijn door ziekte of krankzinnigheid in verwarring is gebracht. Hoe schitterend de

¹ Vertaling overgenomen uit: «*Het menselijk inzicht. Een onderzoek naar het denken van de mens*», Boom Meppel, Amsterdam 1978. Vertaler: dr. J. Kuin.